HAARDSTENEN UIT ANTWERPSE BODEM

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

12

COLOFON

Auteur
Leon Geyskens

Layout en eindredactie
Frans Caignie

Wettelijk depot
D|2015|0306|9

copyright stad Antwerpen dienst archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de stad Antwerpen afdeling archeologie mag geen enkel onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven of in een elektronische databank worden gevoegd, noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

januari 2015

Foto omslag: zeeslag bij Lepanto, tekening

INHOUDSTAFEL

INLEIDING	2
EEN OVERZICHT	3
THEMA'S	4
VORM EN PRODUCTIE	5
VERDERE ONTWIKKELING	6
CATALOGUS	9
BIBLIOGRAFIE	21
NOTEN	22
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	22

INLEIDING

In de middeleeuwen waren de houten huizen in onze steden zeer gevoelig voor brand. De haard betekende een reëel gevaar. In de vroege middeleeuwen bevond de haard zich nog in het midden van de woning, later verhuisde deze naar de zijkant van de ruimte. Hierdoor ontstond er een verhoogd brandgevaar en moest de overheid maatregelen uitvaardigen om dit gevaar in te perken. Eén ervan was de verstening van de open haard en voor de kapitaalkrachtige huiseigenaren ook de verstening van de gevels en de zijmuren. Gewone bakstenen voldeden niet, dus werd gebruik gemaakt van harder gebakken, vuurvaste stenen.

Hoewel er enkele laatmiddeleeuwse bakstenen met gestempelde motieven bekend zijn[1] wordt aangenomen dat pas vanaf de late 15de eeuw de open haarden in onze gewesten meer algemeen voorzien worden van een achterwand uit vuurvaste, gestempelde stenen: de haardstenen. Ze zijn dikker dan gewone bakstenen en harder gebakken. Ze werden door middel van een houten stempel voorzien van een afbeelding. De grootte van deze versierde achterwand hing af van de financiële mogelijkheden van de huiseigenaar, maar moest minstens dat deel van de muur beschermen dat in direct contact kwam met het vuur. Bovenaan werd de versiering bekroond met een grote afsluitsteen. Sierstukken met voluten konden de voorstelling vervolledigen zoals we zien bij de haard in het Brouwershuis te Antwerpen (fig. 1).

Na de 16de eeuw worden haardstenen meer en meer vervangen door gietijzeren haardplaten. De zijkanten van de haard worden dan versierd met bruingele inlegtegels of faiencetegels, de zogenaamde Delftse tegels.

Tot hiertoe werden in België geen ateliers en/of hun misbaksels gevonden, maar algemeen wordt aangenomen dat deze zich in Antwerpen, de regio Aken-Luik-Maastricht, en later ook in Utrecht bevonden.[2] De Antwerpse haardstenen zijn gemaakt uit een fijne roodbakkende klei. De voorstelling beslaat bijna de gehele oppervlakte, zodat slechts een smalle rand onversierd blijft. De Luikse exemplaren hebben een kleinere voorstelling en dus een brede rand. Ze zijn in de 16de eeuw gemaakt met een beigegeelbakkende klei met veel intrusies. Ook de formaten verschillen.

Fig. 1 haard met haardstenen in het Brouwershuis te Antwerpen. De afsluitsteen draagt het jaartal 1660.

EEN OVERZICHT

Het MAS|Museum Vleeshuis in Antwerpen bezit een grote collectie haardstenen. Van de meeste is niet geweten waar ze gevonden werden. Ook voor vele andere musea in binnen- en buitenland, met vaak grote verzamelingen, is dit het geval. In tegenstelling tot de inlegtegels[3], kacheltegels[4] en Antwerpse majolicategels[5] zijn er slechts weinig haardstenen bekend uit een archeologische context. Aangezien we weinig informatie hebben over de productiecentra is het belangrijk een overzicht te geven van de artefacten waarvan de vindplaats bekend is.

Uit het huis Halmale[6] in de Venusstraat zijn enkele haardstenen bekend. Ze werden daar gevonden in de opvulling van een kelder evenals in een opvullingslaag op de binnenplaats. Minstens één ervan vinden we terug in privébezit.

In de trouwzaal van het Stadhuis bevindt zich een schouw met Antwerpse haardstenen. Het is niet duidelijk of deze zich nog op hun oorspronkelijke plaats bevinden. Op het einde van de 19de eeuw werden er grondige veranderingswerken aan het Stadhuis uitgevoerd.[7] Hierdoor bestaat de mogelijkheid dat de stenen zich wel in het gebouw bevonden maar, naar aanleiding van de renovatie, in de haard van deze zaal terechtkwamen. Als we deze site buiten beschouwing laten, werd in Antwerpen slechts één vondst in situ gedaan (Begijnenstraat 31). In Utrecht gebeurt dit wel vaker. Daar is veel meer bewaard gebleven en wordt ook grondig bouwhistorisch en archeologisch onderzoek gedaan in te renoveren panden.[8] Telkens Antwerpen een welvarende periode kende, werd er duchtig afgebroken of werden panden heringericht naar de laatste mode.

Bij de rechttrekking van de Scheldekaaien werd een gedeelte van het oude Antwerpen vernietigd. Daardoor is natuurlijk veel verloren gegaan. In 1884 hebben Frans en Vincent Claes een aantal vondsten verzameld waaronder ook haardstenen, gevonden tussen het Steen en de Koolvliet. Een ervan is in tekening bewaard (cat. 1). In een handgeschreven document, gemaakt naar aanleiding van een archeologisch congres, wisten zij te vertellen dat heel wat archeologische vondsten te koop aangeboden werden in de plaatselijke estaminets.[9] Ook Leon de Burbure recupereerde in datzelfde jaar een reeks haardstenen die hij overmaakte aan het Oudheidkundig Museum Steen te Antwerpen, later overgebracht naar het Museum Vleeshuis. De meeste waren gevonden op de plaats van het Refugium van de abdij van Affligem, binnen de burcht van Antwerpen. In ditzelfde museum bevindt zich een haardsteen die gevonden werd aan de Willem Ogierplaats. Van de twee haardstenen die in 1864 geschonken werden door de heer Gorlé weten we alleen dat ze uit Antwerpen afkomstig zijn.

Met uitzondering van de opgraving in en aan het Steen door A. Van de Walle werd in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw weinig aandacht besteed aan stadsarcheologie. Bijgevolg verdween de inhoud van opgevulde kelders en afvalkuilen naar stortplaatsen buiten de stad en opvallende stukken kwamen terecht in de handel. Vanaf de werken voor de premetro (1973) en de Stadsparking (1976) en de daarop volgende stelselmatige uitwerking van de stedelijke archeologische dienst, wordt er op talloze bouwwerven zoveel mogelijk systematisch onderzoek gedaan.[10] Sinds enkele jaren zijn ook archeologische firma's aan het werk. De rapportering van hun opgravingen is echter wel eens te summier, zodat heel wat informatie verloren gaat of moeilijk bereikbaar is.

Tijdens de opgravingen in de kathedraal van Antwerpen (1987) werden enkele volledige en fragmentaire haardstenen gevonden in een ophogingslaag. Het zijn de veel voorkomende Antwerpse types (cat. 11-14). Buelens[11] vermeldt in zijn artikel nog een haardsteen met een afbeelding van Sint-Joris die van dezelfde plaats afkomstig zou zijn en zich blijkbaar in een privécollectie bevindt.

Eén haardsteen met een liefkozend paartje kwam tevoorschijn bij een opgraving in de Driehespenstraat. Als losse vondst worden bij de opgraving in het Bisschoppelijk Paleis één volledige en vijf fragmenten van Antwerpse stenen genoteerd (cat. 16-21). Recent (2013) kwamen nog twee laat 16de-eeuwse dunne tegels te voorschijn met de afbeelding van een adellijke dame in profiel. Aangenomen wordt dat dit landvoogdes Isabella voorstelt. Deze bevonden zich in een met puin en huisafval gevulde kelder in het pand Melkmarkt nr. 37/39, waar ook een 18de-eeuws fragment en een neorenaissance haardsteen uit de tweede helft van de 19de eeuw aangetroffen werden.

Ten slotte vermelden we nog de schenking door de heer Gruyaert van enkele haardstenen afkomstig uit zijn woning in de Begijnenstraat 31: in 1990 twee beschadigde stenen van het Luikse type met de afbeelding van Sint-Michiel afkomstig uit de fundering van het pand, in 2001 nog twee stenen met de portretten van Philips II en Anna van Oostenrijk gevat in ruiten en omgeven door kwartrozetten afkomstig uit een zijmuur. Op één steen is nog duidelijk de datum 1581 te lezen. Deze laatste twee zaten nog op de plaats waar een haard moet gestaan hebben. De muur was echter al grotendeels afgebroken vooraleer de haardstenen opgemerkt werden.[12]

THEMA'S

Heel wat haardstenen zijn versierd met bijbelse en religieuze taferelen. Regelmatig voorkomend zijn de vier evangelisten met overeenkomstige dieren, Sint-Hubertus, de Kerststal, Samson die de Filistijnen verjaagt, David en Goliath, Esther, en Judith. Meermaals wordt een verhaal, zoals dat van de kuise Suzanna en de ouderlingen, afgebeeld over meerdere stenen (6 bekend), net als in een stripverhaal. Ook andere thema's leenden zich hiertoe: Samson (6 stenen), David (4 stenen) en Esther (4 stenen).

Af en toe zien we scènes die naar toenmalige gebeurtenissen verwijzen, zoals de zeeslag in 1571 bij het Griekse Lepanto waarbij de Habsburgse vloot de Turkse vloot versloeg en aldus de hegemonie over de Middellandse zee herwon. De aartshertogen Albrecht en Isabella worden vanaf eind 16de eeuw afgebeeld. Bij deze tegels ontstaat wel eens verwarring. De personages kunnen zeker niet gekroond voorgesteld worden. Als dit wel het geval is, hebben we eerder te maken met Philips II en zijn echtgenote Anna van Oostenrijk.

De producenten konden ook motieven op bestelling leveren. Aangezien daarvoor speciale stempels dienden gemaakt en het te produceren aantal stenen beperkt was, zal de prijs wel aan de hoge kant gelegen hebben. Voor het Brouwershuis van het rijke brouwersgilde te Antwerpen werden stenen vervaardigd met symbolen uit de wereld van de brouwers. Ze zijn van het Luikse type: klein formaat en brede rand. De kwaliteit is goed. Als ze één geheel vormen met de afsluitsteen kunnen ze ook ca. 1660 gedateerd worden.[13] Dat er Luikse stenen gebruikt werden, is dan een argument om aan te tonen dat de productie in Antwerpen toen reeds voorbij was. De mogelijkheid dat de afsluitsteen en de voluutstenen een 17de-eeuwse toevoeging zijn, kan echter niet uitgesloten worden.

Enkele thema's waren zo populair dat er meerdere stempels bestaan hebben met hetzelfde onderwerp. Van de Zeeslag bij Lepanto kennen we twee varianten, waarvan één het spiegelbeeld van de andere is. Van Mattheüs en de engel bestaan eveneens twee varianten: eenmaal met de benen naast elkaar en eenmaal met het linkerbeen naar achteren gebogen. Ook een minnekozend paar, met of zonder hond in een summier landschap met bomen, mag niet onvermeld blijven.

In de Luikse productie zien we ook bijbelse thema's opduiken, evenals hoofden in profiel. Regelmatig worden wapenschilden weergegeven van de prinsbisschoppen, met of zonder het perron van Luik. Een klimmende leeuw tussen twee lelies was eveneens een geliefd thema in de vroege 17de eeuw (fig. 2).

Als we de materiaalcatalogus van Utrecht nakijken, valt het op dat thematische overeenkomsten voorkomen, maar dat de Antwerpse kwalitatief beter zijn, en het bijgevolg eerder waarschijnlijk is dat Luik zich op Antwerpen inspireerde.

Fig. 2 Luikse haardsteen gedateerd 1617; deze voorstelling bestaat ook met datum 1567. (verzameling auteur)

VORM EN PRODUCTIE

Opvallend is dat de Luikse haardstenen gemaakt werden met houten stempels die rudimentair en onnauwkeurig uitgevoerd zijn (fig. 3). De profielhoofden worden gekenmerkt door een primitieve, haast kinderlijke weergave. Men herkent ze aan hun brede rand en een slecht gemengde, grove, beigegeel tot beigerood bakkende klei met chamotte.

De haardstenen uit Antwerpen daarentegen werden uit een fijne roodbakkende klei gemaakt en op een hogere temperatuur gebakken. De stempels zijn van een degelijke kwaliteit. Goede houtsnijders vinden was hier geen probleem. Stempels werden gebruikt tot ze volledig versleten waren, getuige de haardsteen met de Kerststal (cat. 11) waarvoor zelfs een gebarsten stempel nog gebruikt werd.

De Antwerpse haardstenen hebben een smalle rand, maar in het laatste kwart van de 16de eeuw helemaal geen rand meer. De voorstelling bedekt dan het volledige oppervlak van de steen. De stenen met ruiten en kwartrozetten kunnen aldus in rapport gebruikt worden.

Hoelang er in Antwerpen haardstenen geproduceerd werden, is niet bekend, maar dat zij concurrentie ondervonden van de gietijzeren haardplaten staat vast. Naarmate de 17de eeuw vordert, verdwijnt de haardsteen volledig uit onze gewesten.

Hollestelle gaat er van uit dat de haardsteen een bijproduct was van de tegel- en pottenbakkerijen. Zij gaat daar verder niet op in.[14] Volgens Buelens[15] waren de steenbakkerijen in de Rupelstreek vanaf 1240 in handen van de Cisterciënzermonniken en zouden zij nooit haardstenen geproduceerd hebben. Dat pottenbakkers aan het productieproces deelnamen is, gezien de kwaliteit, zeer waarschijnlijk. Op een fragmentaire haardsteen uit het Bisschoppelijk paleis te Antwerpen bevindt zich een glazuurvlek. Dit geeft aan dat de steen samen met geglazuurd aardewerk in de oven moet gestaan hebben en dus door een pottenbakker gemaakt werd.

De afmetingen van de haardstenen variëren naargelang plaats van fabricage en periode. In de late 16de eeuw vindt men niet alleen het dikke type, maar ook al dunnere exemplaren. De Luikse uit de 16de eeuw zijn korter en dikker dan de Antwerpse.

Fig. 3 Luikse haardsteen, 16de eeuw, Sint-Maarten? (verzameling auteur)

VERDERE ONTWIKKELING

In de late 16de en vroege 17de eeuw komt er in de Noordelijke Nederlanden een productie op gang met als thema de Hollandse klimmende leeuw. Holland en Utrecht speelden hier een belangrijke rol. Het vlak van de haardsteen is dan verdeeld in twee ruitvormen, waarbinnen de leeuwen zijn afgebeeld. De vlakken ertussen worden opgevuld met kwart of halve rozetten. Deze stenen zijn kleiner en minder dik dan de Antwerpse en Luikse. Eerder uitzonderlijk komt dan ook wel eens een geglazuurde steen voor (fig. 4). Na ca. 1625 lijkt ook daar de productie te stoppen.[16]

In het Luikse (regio Maastricht, Luik, Aken) wordt de productie in de 17de eeuw verdergezet. Enkele Luikse stenen met een vroeg rocaillemotief worden eind 17de eeuw gedateerd en de productie is, zowel qua kleimengsel als stempels, kwalitatief verbeterd. Deze haardstenen zijn vaak van een groter formaat en alle in rococostijl. In de rug worden dan enkele ronde doorboringen aangebracht. Dit moet vervorming en scheuren bij het bakken tegengaan (fig. 5). In hoeverre Luik dan nog een rol speelt is onduidelijk. De kwaliteit van deze tegels is in ieder geval een stuk beter geworden. Op een rocailleconsole of in een rocaillemedaillon wordt vaak een vogel afgebeeld. Hij lijkt op een adelaar, maar zou eerder een feniks voorstellen (fig. 6).

Fig. 4 Noord-Nederlandse geglazuurde haardsteen uit de eerste helft van de 17de eeuw. (verzameling auteur)

Fig. 5 ronde doorboringen op de rug van haardsteen met rocaillemotief (cat. 29).

Fig. 6 Luikse tegel met feniks op console in een rocaille omlijsting, 18de eeuw. (verzameling auteur)

Dankzij de populariteit van de Vlaamse neorenaissance kent de haardsteen een laatste bloei in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw. Men inspireert zich op oude voorbeelden en maakt ook replica's van 16de-eeuwse stenen. Nieuw is dat ze nu op een industriële wijze geperst worden en vaak in een zwartbakkende klei.

De Belgische firma "Usines Escoyez" uit Tertre produceerde een aantal zwarte haardstenen met o.a. een klimmende leeuw en een roos. Voor Nederland is de firma "Dericks en Geldens" uit Druten bekend voor zijn replica's.[17]

Af en toe duikt er een haardsteen op bij rommelmarkten, maar meestal bevinden ze zich nog ter plaatse. Men ziet ze dan vaak in gemeentehuizen en gerechtsgebouwen. In Antwerpen zijn er o.a. bekend in het Stadhuis en in het gebouw van de Nationale Bank (fig. 7).

Ook in het Rockoxhuis moeten er vóór de herbestemming tot museum enkele haarden bestaan hebben die getooid waren met haardstenen, getuige een reeks kopieën in plaaster van 16de-eeuwse Luikse tegels en enkele in rood bakkend aardewerk naar 16de- en 18de-eeuwse voorbeelden. Omdat deze niet als bodemvondsten kunnen beschouwd worden, werden ze niet in de catalogus opgenomen, evenmin als de haardstenen van het Stadhuis, het Steen, het Brouwershuis of de Nationale Bank.

Fig. 7 haard in de directeurskamer van de Nationale Bank te Antwerpen, laatste kwart 19de eeuw. Haardstenen van de firma Usines Escoyez met afwisselend rozen en klimmende leeuwen

CATALOGUS

De vondsten worden als volgt beschreven:

Onderwerp

1. vindplaats
2. voor zover de volledige afmeting bekend is: breedte x hoogte x dikte (minimum/maximum)
3. inventarisnummer (voor de haardstenen in het MAS|collectie Vleeshuis worden tussen haakjes ook de oudere nummers uit de Cat. IV en de catalogus van Génard vermeld)
4. commentaar en datering
5. literatuur waarin het betreffende stuk vermeld of beschreven staat

Indien niet anders vermeld, behoren de haardstenen tot de collectie van de dienst archeologie van de Stad Antwerpen.

1. Zeeslag bij Lepanto

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884
2.
3.
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   tekening F. en V. Claes (Zilvermuseum Sterckshof),
   huidige verblijfplaats van de haardsteen niet gekend,
   16 cd

2. St.-Maarten te paard geeft de helft van zijn mantel aan een bedelaar

1. Willem Ogierplaats
2. 295 x 172 x 58
3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0731
   (21.C 7, Gén. B.595)
   verworven in 1955; ook toen gevonden?
4. halfronde afsluitsteen met tekst: “GEEFT TE WIJL GHIJ SIJT LEVENDE…DE DOOD IS…BEGEVENDE A.D. 1584
   vertikaal midden doorgebroken

3. Zeeslag bij Lepanto

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem

2. 150 x 100 x 82

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0654
(21.C 12, Gén. B.518),
gift L. De Burbure

4. haardsteen met brede rand van het Luikse type;
naar Antwerps voorbeeld?
16 cd

4. Minnekozend paartje in summier landschap met bomen

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem

2. 150 x 100 x 65

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0656.1-2
(21.C 15.1-2, Gén. B.520),
gift L. de Burbure

5. Minnekozend paartje met hond in summier landschap met bomen

1. rechttrekking Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem

2. 110 x 150 x 62

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0656.2-2
(21.C 15.2-2, Gén. B.520),
gift L. de Burbure

4. Antwerpse haardsteen met smalle rand,
16 cd

6. Geknielde St.-Hubertus voor het hert met kruis tussen het gewei, in een landschap met bomen

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem

2. 155 x 104 x 62

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0655.1-2
(21.C 25.1-2, Gén. B.519),
gift L. de Burbure

4. Antwerpse haardsteen met smalle rand,
scherpe afdruk,
16 cd

7. Geknielde St.-Hubertus voor het hert met kruis tussen het gewei, in een landschap met bomen

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem

2. 148 x 99 x 48

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0655.2-2
(21.C 25.2-2, Gén. B.519),
gift L. de Burbure

4. Antwerpse haardsteen met smalle rand,
onscherpe afdruk,
16 cd

8. Fragment met mannenprofiel en arabesk

1. rechttrekking Scheldekaaien, 1884

2. . x 100 x 96,5

3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0653
(21.C 43, Gén. B.517),
gift L. de Burbure

4. haardsteen van het Luikse type met brede rand,
16de eeuw

9. Philips II en Anna van Oostenrijk, in spiegelbeeld opgesteld in ovale medaillons met arabesken

1. rechttrekking van de Scheldekaaien, 1884, Refugium van de abdij van Affligem
2. 138 x 90 x 95
3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0657 (21.C 49, Gén. B.521), gift L. de Burbure
4. haardsteen van het Luikse type met brede rand

10. Twee profielhoofden rond levensboom

1. Antwerpen
2. 136 x 104 x 96
3. MAS/collectie Vleeshuis, AV.0224 (21.C 46.1-2, Gén. B.88), gift Gorlé, 1864
4. haardsteen van het Luikse type met brede rand, 16de eeuw

11. Twee profielhoofden rond levensboom

1. Antwerpen
2. 136 x 120 x 98
3. MAS|collectie Vleeshuis, AV.0225 (21.C 46.2-2, Gén. B.89), gift Gorlé, 1864
4. haardsteen van het Luikse type met brede rand, 16de eeuw

12. Kerststal

1. Kathedraal, ophogingslaag
2. 148 x 110,5 x 58/64
3. A008/17
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst, gescheurde stempel!
   16 bc
5. Oost 1983, nr. 435

13. Evangelist Lucas

1. Kathedraal, ophogingslaag
2. 150,5 x 130 x 57/59
3. A008/18
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   16 bc
5. Oost 1983, nr. 436

14. Geknielde Sint-Hubertus voor het hert met kruis tussen het gewei, in een landschap met bomen

1. Kathedraal, ophogingslaag
2. 150 x 120 x 60
3. A008/19
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   16 bc
5. Oost 1983, nr. 437

15. Zeeslag bij Lepanto

1. Kathedraal, ophogingslaag
2. . x 99 x 58/59,5
3. A008/20
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   onvolledig,
   16 bc
5. Oost 1983, nr. 438

16. Minnekozend paar met hond en summier landschap van bomen

1. Drie Hespenstraat
2. 151,5 x 119,5/120 x 57,5/59
3. A100/1/1
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   linker korte kant afgeschuind
   16 cd

17. Evangelist Lucas

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. . x . x 60
3. A102/0/T43a
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   16 bc

18. Kerststal

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. . x . x 55
3. A102/0/T43b
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   vlek met loodglazuur,
   16 bc

19. Minnekozend paar

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. . x . x 60
3. A102/0/T43c
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   16 bc

20. Simson die de Filistijnen met een ezelsonderkaak bestrijdt

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. . x 120 x 61,5
3. A102/0/T43d
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst,
   16 cd

21. Zeeslag bij Lepanto

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. . x 99 x 59/65
3. A102/0/T43e
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst, 16 bc

22. David die Goliath met zijn slinger geveld heeft

1. Bisschoppelijk Paleis, Handschoenmarkt
2. 150 x 120 x 57/58
3. A102/0/T43f
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst, 16 bc

23. Sint Joris en de draak

1. Begijnenstraat 31, fundering
2. 148,5 x 107 x 96,5
3. ongenummerd
gift Gruyaert, 1990
4. haardsteen van het Luikse type, 16de eeuw

24. Sint Joris en de draak

1. Begijnenstraat 31, fundering
2. 149 x 106 x 96
3. ongenummerd
   gift Gruyaert, 1990
4. haardsteen van het Luikse type,
   16de eeuw

25. Koningspaar, waarschijnlijk Philips II en Anna van Oostenrijk

1. Begijnenstraat 31, zijmuur, in situ gevonden
2. 155 x 110 x 60
3. A188/0/B51
   gift Gruyaert, 2001
4. Antwerpse haardsteen zonder lijst,
   16 d, datum niet volledig leesbaar

26. Koningspaar, waarschijnlijk Philips II en Anna van Oostenrijk

1. Begijnenstraat 31, zijmuur, in situ gevonden
2. 154/155 x 109 x 58
3. A188/0/B52
   gift Gruyaert, 2001
4. Antwerpse haardsteen zonder lijst,
   met datum 1581

27. Aartshertogin Isabella

1. Melkmarkt 37-39
2. 140,5 x 107 x 22
3. A363/1/T1
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst en profilering, 16 d

28. Aartshertogin Isabella

1. Melkmarkt 37-39
2. 130 x 90 x 22
3. A363/1/T2
4. Antwerpse haardsteen met smalle lijst en profilering, 16 d

29. Rocaillemotief op achtergrond van ruiten met telkens een vijfbladige bloem

1. Melkmarkt 37-39
2. 133 x 84 x 54
3. A363/0/T01
4. regio Luik-Aken-Maastricht, Voorkant wit gekalkt of geverfd, meerdere doorboringen op de rug, 18de eeuw

30. Brede rand gevolgd door een profilering; daarbinnen een omlijsting in eenvoudige (vroege?) rocaille en de letter G

1. Melkmarkt 37-39
2. 100 x 81 x 25
3. A363/0/T02
4. Luik, 2 scherven,
   late 17de - begin 18de eeuw

31. In de hoeken kwart rozetten, daartussen halve rozetten met blad- en stermotieven; in het midden een klein rozetje met lange, smalle puntige bladen, afwisselend met een stip en een vegetaal motief aan het uiteinde

1. Melkmarkt 37-39
2.
3. A363/0/T03
4. redelijk ruw op maat gekapt,
   fijne zwart bakkende klei, rug lichtjes afgeschuind,
   is waarschijnlijk vierkant geweest,
   België, 19 d

32. Minnekozend paartje in summier weergegeven landschap

1. Antwerpen
2. 76,5 x 48,5 x 35
3. ongenummerd
4. 16 bc

33. Philips II en Anna van Oostenrijk, gevat in ruiten, met halve- en kwartrozetten

1. Venusstraat, huis Halmale
2. 145 x 94 x 76
3. niet genummerd,
   privé collectie
4. bovenste zijkant en rechter zijkant licht afgeschuind,
   met datum 1561

BIBLIOGRAFIE

Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht. Utrecht, s.d.

Buelens, Paul. "Antwerpse Haardstenen: Een vergeten hoofdstuk uit de archeologie." In *Palaeobiologica* 15, (2007): 1-20.

Claes, F. en V. *Voorwerpen gevonden tijdens de Scheldekaaiwerken, 1884*. Archief Zilvermuseum Sterckshof Provincie Antwerpen, P595, 1884.

De Vos, Annemie, en Eva Meesdom. *MAS|collectie Vleeshuis, inventarisbestand haardstenen,* 2014.

Génard, P[ieter]. *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*. 4de ed. Antwerpen, 1894.

Geyskens, Leon. *Antwerpse inlegtegels in een Europese context*. Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg 7. Antwerpen, 2011.

Geyskens, Leon. *Kachelovens: Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal*. Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg 8. Antwerpen, 2013.

Hoefnagels, J. "Iets over haardstenen: In het bijzonder over de haardstenen in de collectie van het Kempisch Museum te Brecht." In *Jubileumboek: Honderd jaar Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige kring voor Brecht en Omstreken*, red. M. Slachmuylders, 125-136. Brecht, 2005.

Hollestelle, J. "Haardstenen." In *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 12 (1959): 259-278.

Lägers, Hans. *Hertsteen en Cronement: Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw.* Utrechtse materiaalcatalogus 2. Utrecht, 2006.

Oudheidkundige Musea Vleeshuis: Catalogus IV. Glas-Ceramiek. Stad Antwerpen, s.d.

Pluis, Jan. "De geschiedenis van Susanna op haardstenen uit de zestiende en negentiende eeuw." *Tegel* 37 (2009): 25-30.

Prims, F. *Het stadhuis te Antwerpen: Geschiedenis en beschrijving*. Antwerpen, 1930.

Van Nederzetting tot Metropool: Archeologisch - Historisch onderzoek in de Antwerpse binnestad. Red. Tony Oost. Antwerpen, 1982. Catalogus naar aanleiding van de tentoonstelling "Van Nederzetting tot Metropool: Archeologisch - Historisch onderzoek in de Antwerpse binnestad." in het Volkskundemuseum, Antwerpen, 3 december 1982 - 17 april 1983.

NOTEN

1. Lägers 2006, 35, afb. 1 en 2.
2. Hollestelle 1959, 265.
3. Geyskens 2011.
4. Geyskens 2013.
5. Studie in uitvoering.
6. Hendrik van Halmale was burgemeester van Antwerpen van 1591 tot 1608/9.
7. Prims 1930, 42 e.v.
8. zie Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht.
9. Claes 1884.
10. Oost 1983, 90-91.
11. Buelens 2007, 10.
12. Mondelinge mededeling door de heer Gruyaert.
13. Hollestelle 1959, 263 dateert deze in de 16de eeuw.
14. Hollestelle 1959, 265.
15. Buelens 2007, 2.
16. Lägers 2006, 14.
17. Pluis 2009, 25.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

De foto's van de collectie 'Archeologische Dienst Antwerpen' werden gemaakt door G. Vermeylen, vrijwillige medewerker van de archeologische dienst van de stad Antwerpen. De tekening van F. en V. Claes is een scan van de oorspronkelijke tekening. De foto's in de tekst zijn van de auteur, evenals cat. 32 en 33.

DANK AAN

- Stad Antwerpen, afdeling archeologie, voor het gestelde vertrouwen en de ter beschikking gestelde faciliteiten;
- Danny Huygens, afdeling archeologie, die zoals steeds de voorwerpen in het depot wist te vinden;
- MAS|Museum Vleeshuis, Annemie De Vos en Eva Meesdom, die de haardstenen uit het depot van het museum ter beschikking stelden voor deze studie;
- Archief Zilvermuseum Sterckshof Provincie Antwerpen, An Labis, voor het archief van F. en V. Claes.

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)
2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)
3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)
4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)
5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)
6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)
7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)
8. Kachelovens. Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal (maart 2013)
9. Fysisch antropologisch onderzoek en archeologische interpretatie van de skeletten uit de kerk van Oosterweel (augustus 2013)

10 Jaaroverzicht 2011-2012 (december 2013)

11 Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling. Uitbreidingstraat Antwerpen-Berchem (juni 2014)